

Томусяк Л. М.,

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри сучасної української мови
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича

АТРИБУТИВНІ КОМПОНЕНТИ З ОБСТАВИННОЮ СЕМАНТИКОЮ

Анотація. Стаття присвячена з'ясуванню семантики та функційних особливостей атрибутивних компонентів з синкретичним значенням. З'ясовано семантичні особливості досліджуваних структур та виокремлено різні відтінки їх значень. Визначено моделі, які утворюють синонімічні ряди з узгодженими означеннями, та проаналізовано їх функційне навантаження у художньому мовленні.

Предметом нашого аналізу є атрибутивні компоненти з додатковим обставинним значенням – один із найскравіших граматичних засобів вираження складної семантики. Вони багаті узгоджених атрибутивних компонентів і за структурою, і за значенням: якщо узгоджені означення однозначні у вираженні атрибутивності, то неузгоджені поряд з атрибутивним значенням уміщують інші семи. Актуальність статті полягає в тому, що проблематика другорядних членів речення не має завершеного висвітлення і призводить до перегляду традиційних критеріїв їх класифікації та появи нової термінологічної системи. Аналіз неузгоджених означень є частиною цієї складної, неоднозначної проблеми. Атрибутиви з обставинним компонентом значення характеризуються різноманітністю способів вираження: вони можуть бути репрезентовані як змінними словоформами – іменниками в непрямих відмінках без прийменників, а найчастіше з прийменниками, так і незмінними формами: інфінітивом і прислівником. Безприйменникові відмінкові конструкції з атрибутивної функції з обставинним значенням досить поширені в сучасній українській мові. Вживання неузгоджених означень дозволяє у більшості випадків точніше охарактеризувати предмет. Всупереч поширеній думці про тотожність словосполучень із узгодженим та неузгодженим означеннями, наш аналіз показав, що між узгодженими та неузгодженими атрибутивними компонентами завжди є відмінність – в одних випадках більш явна, в інших – менш. Обставинний елемент у семантиці неузгоджених означень формується під впливом лексико-граматичних властивостей словоформ, якими представлені неузгоджені атрибутиви.

Ключові слова: атрибутивний компонент, неузгоджене означення, означальний поширювач, локативна семантика, темпоральна семантика, синкретизм, синхронна перехідність, дуплексив, словоформа.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Атрибутивні компоненти у позиційній структурі речення є досить вагомими: не виконуючи структурної функції, вони надзвичайно важливі в семантичному плані, оскільки, уточнюючи, конкретизуючи означуваний предмет вказівкою на його ознаки, означення виконують функцію референції і сприяє

глибшому сприйняттю і відображенню властивостей предметів і явищ реальної дійсності. Як відомо, означальні поширювачі називають ознаку предмета й підпорядковані іменникові. І. Р. Вихованець зазначає, що, “виражаючи означальні відношення, означення у традиційному тлумаченні супроводжується обов'язковою умовою: воно залежить від іменника” [1, с. 87]. Учений виокреслює такі його диференційні семантичні й формальні ознаки: 1) виступає другорядним членом; 2) виражає означальні відношення; 3) залежить тільки від іменника; 4) має спеціалізовані засоби вираження; 5) у типових випадках стоїть перед означуваним іменником; 6) поєднане з означуваним словом підрядним зв'язком (найчастіше узгодженням); 7) співвідноситься з позицією атрибута в семантико-синтаксичній структурі речення; 8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні речення (може входити до складу як теми, так і реми) [1, с. 87].

Шляхом використання означень відбувається більш детальна й точна ідентифікація предмета. Напр.: *Парубок стинив коня і довго вдивлявся на вершину кручі, де стриміла у небо триповерхова дзвіниця з колонами на кожному ярусі...* (Р. Іванчук). Узгоджене та неузгоджене означення сприяють розгортанню денотативного компонента значення іменника дзвіниця і характеризують предмет за розміром і зовнішнім виглядом. У художньому тексті означення стають певними ступенями конкретизації денотата. Крім цього, точно віднайдене означення-епітет стає потужним засобом художньої виразності, образності, вагомим компонентом семантики речення.

Атрибутивність як синтаксична категорія має різні форми вираження і може узгоджуватись чи неузгоджуватись з означуваним словом. Предметом нашого аналізу є неузгоджені означення з додатковим обставинним значенням – один із найскравіших граматичних засобів вираження складної семантики. Вони багаті узгоджених означень і за структурою, і за значенням: якщо узгоджені означення однозначні у вираженні атрибутивності, то неузгоджені поряд з атрибутивним значенням уміщують інші семи. Наприклад, у реченні *До Калнишевського підійшов непоказний молодий Сіромаха у короткому каптані з телячої шкіри* (Р. Іванчук) синтаксема *зі шкіри* суміщує атрибутивне значення із об'єктивним (який?, з чого?). Неоднозначність, багатоплановість, широка синкретична семантика неузгоджених означень робить їх досить виразними засобами синтаксису простого речення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. Неузгоджені означення не раз поставали предметом наукових розвідок, однак залишаються в полі зору синтаксистів і сьогодні через свою складну природу. Зокрема, питання про

неузгоджені означення частково було розглянуто в працях І. Р. Вихованця, В. Д. Горяного, Н. В. Гуйванок, М. М. Богдана, В. В. Явір, С. Я. Єрмоленко, К. Ф. Шульжука та інших.

У вирішенні зазначеної проблеми одні мовознавці опираються на структурні, формальні критерії, інші – на семантичні. Як наслідок – немає спільної концепції, яка б задовільнила як вчених-теоретиків, так і викладачів-практиків, оскільки одноаспектний підхід проблему не вирішить, про що свідчить історія вивчення неузгоджених означень. Інше висвітлення неузгоджених означень пропонує теорія синхронної перехідності, розроблена в межах структурно-семантичного напрямку у працях В. В. Бабайцевої, А. П. Загнітка та ін.. Синхронна перехідність – це такий вид перехідності у сучасній системі мови, при якому зв'язки і взаємодія між опозиційними центральними категоріями (різновидами, розрядами тощо) утворюють зону синкретизму [2, с. 27]. Саме такий підхід уможливорює глибший опис цього перехідного явища у синтаксисі.

Актуальність статті полягає в тому, що проблематика другорядних членів речення не має завершеного висвітлення і призводить до перегляду традиційних критеріїв їх класифікації та появи нової термінологічної системи. Аналіз неузгоджених означень є частиною цієї складної, неоднозначної проблеми.

Мета дослідження – дослідити синкретизм значення неузгоджених означень, репрезентувати їх як багатозначні члени речення з ознаками атрибутивності й додатковими іншими значеннями.

У позиційній структурі речення атрибутивні компоненти нерідко мають синкретичне значення, суміщуючи атрибутивну семантику з об'єктною чи обставинною. Саме такими є неузгоджені означення. Вони характеризуються різноманітністю способів вираження, що зумовлює їхнє семантичне розмаїття.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Будучи багатозначними, атрибутиви з додатковим обставинним значенням поєднують диференційні ознаки означення та обставини. Диференційними ознаками обставини, безперечно, є наступні: 1) зазвичай обставина не входить до структурної схеми речення (є другорядним членом); 2) виражається прислівниками, дієприслівниками, відмінковими і прийменниково-відмінковими формами іменників (з тенденцією незмінності, що виявляється різною мірою); 3) спосіб зв'язку – прилягання та слабке керування"; 4) займає різні позиції, частіше – постпозитивні; 5) прилягає до дієслівної словоформи; 6) позначає обставини (або ознака ознаки: дії та ознаки); 7) може входити до складу теми ("даного") та реми ("нового"); може бути самостійною темою чи ремою.

До перелічених ознак можна додати ще дві: 1) односторонній характер синтаксичної залежності та семантичної віднесеності до пропозиції; 2) входження до складу однієї інтонаційної групи з членом речення, що поширюється. Ці дві ознаки дозволяють відмежувати типові обставини від дуплексивів і відокремлених обставин, які завжди мають синкретичну семантику.

За відсутності деяких диференційних ознак обставин та заміну їх диференційними ознаками інших членів речення виникає синкретичний, багатозначний член речення. Наприклад: *А ще його очі жагуче пасли вхід до церкви, наче звіди повинно було випорхнути його особисте жадане щастя* (Р. Іваничук); *Одного разу восени ми сиділи на лавці біля клумби і розмовляли* (Р. Іваничук); *Стефанії сільрада видала відріз на*

спідницю – подарунок (В. Лис.); *Останній день перед Різдом пройшов метушливо* (Р. Іваничук). Словоформи *до церкви, біля клумби, на спідницю, перед Різдом* підпорядковані не дієслівному компоненту, а іменникам з конкретно-предметним категоріальним значенням (*вхід, на лавці, відріз, день*), що характерно для означень. Зазначені синтаксеми мають не лише обставинну семантику місця (*до церкви, біля клумби*), мети (*на спідницю*), часу (*перед Різдом*), а й позначають ознаку предмета. Тому до них можна поставити два питання: *вхід (який? куди?) до церкви, на лавці (якій? де?) біля клумби, відріз (який? для якої мети?) на спідницю, день (який? коли?) перед Різдом*. Перше питання засвідчує наявність атрибутивного компонента семантики, друге виявляє обставинне значення. Поєднання диференційних ознак означення та обставини обумовлює синкретизм семантики названих вище словоформ і дозволяє кваліфікувати їх як багатозначні другорядні члени речення – неузгоджені означення з додатковим обставинним значенням.

Атрибутиви з обставинним компонентом значення характеризуються різноманітністю способів вираження: вони можуть бути репрезентовані як змінними словоформами – іменниками в непрямих відмінках без прийменників, а найчастіше з прийменниками, так і незмінними формами: інфінітивом і прислівником. Безприйменникові відмінкові конструкції у атрибутивній функції з обставинним значенням досить поширені в сучасній українській мові.

Узагальнивши та систематизувавши словоформи з атрибутивно-обставинним значенням, можна виділити такі семантичні групи:

1. Означення, що поєднують атрибутивне значення з локативним:

а) означення, що позначають ознаку предмета щодо його належності до певного місця, території тощо (*люди з міста, гості з України, вихідці з-під Києва, бабуся з села* тощо): *Я – утікач зі Слобожанщини; Виходьте, люди, на мітинг, виженемо вельможного пана президента з насидженого фотеля – того цура з большевицьких підворотень, вбицю проклятого!* (з тв. Р. Іваничука).

б) означення, що позначають ознаку предмета за місцем його перебування (*будиночок біля моря, запах у лісі, бої під Донецьком*): *Дівоча пісня попливла за водою, а залишила по собі, ніби пісок на березі, терпку згадку про купальське свято над Дніпром* (Р. Іваничук);

в) означення, що характеризують предмет у просторовому відношенні: за положенням у просторі, за напрямом у просторі (*торба за плечима, клумба перед будинком, кабінет навпроти, будинок біля школи тощо; квиток до Луцька, повернення з відрядження, дорога до лісу, спуск до річки, дорога від станції до селища та ін.*): *Ось забіліла станція в долині, і ні про що він (Пугачов) уже не думає, лише про менших сестер, що залишилися без нього напризволяще, а назустріч іде якась лахмітна постать з торбою за плечима; Й Антошко Дзівак почав розповідати про свого військового побратима й офіцера, якому підлягав у поході на Київ, – як кажуть, від Адама і Єви* (Р. Іваничук).

2. Означення з темпоральним значенням (*час від обіду до вечері, газети за лютим, час між зустрічами, відпустка минулого року та ін.*):

...Мені потрібно взяти копію з судової ухвали від другого березня (З розм.)

3. Означення з каузативним значенням (*непрацездатність через хворобу, смерть від голоду, відсутність через непорозуміння та ін.*): *Смерть від голоду лякала найбільше* (Р. Іваничук).

4. Означення з відтінком цільового значення/призначення (*сарай для дров, засіб проти грипу, таблетки від кашлю, печиво до чаю, продукти в дорогу тощо*):

У кімнаті пахло порошком від молі та новими шкіряними черевиками... (В. Лис).

5. Означення з відтінком обставини способу дії (*догана без попередження, пальто за зростом, пісня в тон хуртовини, сніданок на англійський манер, вишивка хрестиком та ін.*): *Вишивка хрестиком приваблювала очі Ориси* (Р. Іваничук).

6. Означення з відтінком обставини міри /ступеня (*коса до пояса, дзеркало від стелі до підлоги, хмара в півнеба, трави до пояса тощо*): *Пам'ятаю важкі оксамитові штори, стіл на всю сцену і офіційно-суворих офіцерів, що сидять за ним* (Р. Іваничук).

7. Означення з відтінком уподібнення, порівняння (*сережки у вигляді півмісяця, ліки на кшталт касторки, люди типу Обломова, накидка на зразок плаща, краватка мотузкою*): *Красуні з зачісками у вигляді кошиків, гвардійці в трикутних капелюхах, придворна знать з напудреними буклями – сотні гостей князя Таврійського поштиво розступилися* (Р. Іваничук).

8. Означення, ускладнені семою “обстановки” (ситуації) (*голоси в тиші, блиск на сонці, робота в шумі тощо*): *Вона [Олюня] потерла об коліно ланцюжок, помилювалася його яскравим блиском на сонці...* (П. Загреб.).

9. Означення, ускладнені семантикою обставини стану (*перебування у стані сум'яття, спокою, людина у стані афекту, дерева в інеї та ін.*): *Моє перебування в стані занепокоєння тривало недовго; Людина у стані афекту дуже небезпечна* (3 розм.).

Бувають випадки, коли означення з додатковою обставинною семантикою ускладнюються ще й об'єктним значенням. Тоді в одній словоформі поєднуються властивості відразу трьох другорядних членів речення. До таких словоформ можна поставити питання і означення, і додатка, і обставини, як-от: *Одного осіннього туманного ранку мій господар... побіг у крамницю навпроти за молоком* (яким? з якою метою? для кого?) *для дітей; Іван тесав дишель* (який? навіщо? для чого?) *для підводи* (В. Лис).

Неузгоджені означення, ускладнені ознаками і додатка, і обставини, по-різному поєднують об'єктну та обставинну семантику. Виокремлюються такі означення, у яких обставинне значення яскравіше, ніж об'єктне або навпаки, як-от: *“Крізь просвіти (які?, де?, між чим?) між яблунями прозирали зелені бані Мгарського монастиря...”* (Р. Іваничук); *Антошко мовчав, не знаючи, на чий бік стати: у сім'ї проклався водорозділ, і передчував бляхар, що миру між дітьми (якого?, між ким?, де?) він не дочекається* (Р. Іваничук). Домінування обставинного чи об'єктного значення залежить від лексико-граматичного значення іменників та функціональної семантики прийменників. Атрибутивне значення переважає, коли неузгоджене означення поєднується насамперед з конкретно-предметним іменником. У такому випадку при поєднанні стрижневого слова та неузгодженого означення встановлюються атрибутивні синтаксичні відношення. Субстантивні семи головного слова підтримують властивості означення залежної словоформи.

При встановленні співвідношення атрибутивного та обставинного значень у неузгодженому означенні слід враховувати, що одним із маркерів атрибутивного значення є можливість трансформування неузгодженого означення в узгоджене: *двері на балкон – балконні двері, шафа для книг – книжкова шафа; ліс взимку – зимовий ліс, хатинка в лісі – лісова хатинка, дядько з Києва – київський дядько; вокзал у Львові – львівський вокзал тощо*.

Тотожності значень у зазначених паралельних конструкціях немає. Найзагальніша відмінність полягає в тому, що конструкції з неузгодженими означеннями дають нам можливість усвідомити відношення між двома предметами, оскільки і головні, і залежні словоформи в таких конструкціях зберігають категоріальне значення іменника – значення предметності. У синонімічних словосполученнях із узгодженими означеннями усвідомлюємо один предмет: *лісові звуки, сільський день, міські вулиці, березове листя тощо*.

Атрибутивна семантика при заміні неузгодженого означення узгодженим посилюється, а послаблюється обставинне значення, яке втрачає свою синтаксичність та виражається лексично (за допомогою кореня). Не завжди можлива заміна неузгодженого означення узгодженим (пор.: *вода в річці, в морі – річкова, морська вода, але вода в ставку; двері на балкон, в кімнату – балконні, кімнатні двері, але двері у вітальню*). Різні причини можуть перешкоджати заміні:

1. Заміна неузгодженого означення узгодженим неможлива, коли у мові відсутній відповідний однокореневий прикметник: *Вода у струмку прозора... Вода у ставку почорніла...* (від прийменниково-відмінкових поєднань у струмку, у ставку не можна утворити прикметники).

2. Заміна неможлива, якщо однокореневий прикметник не підходить за значенням: *Двері в спальню були замкненими*.

3. Навіть коли можливі трансформації, вони найчастіше не зберігають вихідного значення. Так, наприклад, узгоджене означення може внести в характеристику предмета якісний відтінок, якого не мало вихідне неузгоджене означення. Пор.: *людина з міста – міська людина; театр у місті – міський театр; зима в Києві – київська зима; магазин для жінок – жіночий магазин*. Прийменниково-відмінкові форми визначають предмет за місцем, а в останньому прикладі – за призначенням, не даючи при цьому якісної характеристики. У словосполученнях з прикметниками на перший план виступає якісна характеристика предмета. Наприклад, у словосполученні *людина з міста* іменник характеризується за належністю до певного міста. Атрибутивні синтаксичні відношення ускладнюються обставинною семантикою простору. При трансформації в словосполученні *міська людина* обставинна семантика значно послаблюється і з'являється якісно-оцінне значення: при характеристиці людини вже важливо не місце її проживання як таке, словосполучення *міська людина* перш за все викликає в нас уявлення про ті специфічні риси характеру, яких набуває людина, проживаючи в певному місті – у місті. Таким чином, після трансформації в узгодженому означенні превалюючим стає атрибутивне, якісно-оцінне значення.

Найчастіше при трансформації втрачаються деякі відтінки обставинних значень вихідних неузгоджених означень. Прикметники в атрибутивній функції не можуть з необхідною точністю передати все розмаїття обставинних відтінків значення. Наприклад, у реченні *Компаньйони... виїхали на вокзал*

до кийського поїзда виділене узгоджене означення виконує функцію референції, визначаючи предмет за місцем, оскільки у лексичному значенні прикметника кийський є локальні семи. Проте необхідна точніша ідентифікація предмета відсутня: кийський поїзд – це поїзд із Києва чи поїзд до Києва? Неузгоджені означення, виражені приєднаниково-відмінковими словоформами з Києва і до Києва, дозволяють точніше ідентифікувати предмет, оскільки у формуванні обставинного значення приєднаниково-відмінкової словоформи бере участь не тільки лексичне значення іменника, але і граматичне значення відмінка, а також функційна семантика приєднання. Саме приєднання допомагають передати необхідні відтінки обставинних значень. Узгоджені означення у багатьох випадках мають ширшу, узагальненішу семантику порівняно з неузгодженими означеннями.

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Отже, вживання неузгоджених означень дозволяє у більшості випадків точніше охарактеризувати предмет. Всупереч поширеній думці про тотожність словосполучень із узгодженим та неузгодженим означеннями, наш аналіз показав, що між узгодженими та неузгодженими означеннями завжди є відмінність – в одних випадках більш явна, в інших – менш.

Обставинний елемент у семантиці неузгоджених означень формується під впливом лексико-граматичних властивостей словоформ, якими представлені неузгоджені атрибутивні компоненти. Окремі словоформи можуть мати обставинну семантику незалежно від синтаксичного оточення. Наприклад, поза контекстом ми усвідомлюємо локативне значення словоформ на березі, з лісу тощо. При поєднанні словоформ, які мають обставинне значення, з іменниками у складі речення формуються синтаксичні зв'язки, які зумовлюють виникнення нового, атрибутивного значення (будинок на березі, ялинка з лісу). При цьому зберігається і їхнє споконвічне обставинне значення. Як наслідок – утворюється синкретичний член речення.

Перспективним вважаємо дослідження атрибутивних компонентів із додатковим об'єктним та суб'єктним значенням, з'ясування їх функційного навантаження у художньому тексті.

Література:

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка. М. : Дрофа, 2000. 640 с.

Tomusiak L. Attributive components with circumstantial semantics

Summary. The article is devoted to elucidating the semantics and functional features of attributive components with syncretic meaning. The semantic features of the studied structures are clarified and different shades of their meanings are singled out. Models that form synonymous series with agreed meanings are identified, and their functional load in artistic speech is analyzed.

The subject of our analysis is inconsistent attributes with additional circumstantial meaning which are one of the most striking grammatical means of expressing complex semantics. They are richer than the agreed meanings both in structure and in meaning: if the agreed attributes are unambiguous in the expression of attributiveness, then the inconsistent ones, along with the attributive meaning, contain other seme. The relevance of the article is that the issue of secondary parts of the sentence has not been completed and leads to a revision of the traditional criteria for their classification and the emergence of a new terminological system. Analysis of inconsistent attributes is part of this complex, ambiguous problem. Attributes with a circumstantial component of meaning are characterized by a variety of ways of expression: they can be represented as variable word forms i. e. nouns in indirect cases without prepositions, and often with prepositions, and invariant forms: infinitive and adverb. Prepositional singular constructions in the attributive function with circumstantial meaning are quite common in the modern Ukrainian language. The use of inconsistent attributes allows in most cases to more accurately describe the subject. Contrary to popular belief that phrases with consistent and inconsistent attributes are identical, our analysis has shown that there is always a difference between agreed and inconsistent definitions (in some cases more obvious, in others less so). The circumstantial element in the semantics of inconsistent meanings is formed under the influence of lexical and grammatical properties of word forms, which represent inconsistent meanings.

Key words: attributive component, locative semantics, temporal semantics, syncretism, synchronous transition, duplex, word form.